

СЕКЦІЯ 2 СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

ЗЛІСТЬ ЯК ЕМОЦІЙНИЙ КОМПОНЕНТ СИТУАЦІЙ НАСИЛЬСТВА ANGER AS AN EMOTIONAL COMPONENT OF SITUATIONS OF VIOLENCE

У статті зроблено спробу проаналізувати злість як емоційний компонент динаміки насильницької ситуації. Особливу увагу ми звернули на вивчення злості як детермінанти фізичного насильства серед підлітків. Ситуації насильства завжди супроводжуються занадто сильними емоціями напруги, злості та страху, які створюють певне емоційне поле насильства. Емоції, будучи основними інструментами оцінки ситуації, у випадках неблагополуччя формують готовність захищатися. Фізичне насильство насичене злістю та страхом, що змінюють один одного і зрештою перетворюються на потужну емоційну напругу, що визначає динаміку насильства. У статті окреслено значення злості в ситуації насильницьких проявів та її здатність включити в соціальну взаємодію прояви фізичного насильства.

Враховуючи, що найбільш спонтанні, необдумані, швидкі жорстокі реакції насильства притаманні підліткам як необхідна допомога в ситуаціях фрустрації та страху, у листопаді 2020 р. – грудні 2021 р. нами проведено емпіричне дослідження серед підлітків із використанням Google Forms. Загальний розмір вибірки становив 998 підлітків 12-17 років.

Наше дослідження щодо ролі емоції злості в ситуаціях насильства серед підлітків дозволило зробити певні висновки. Злість у підлітків проявляється щодо інших в основному вербальною агресією. За результатами дослідження можемо припустити, що підлітки скоріше за все схильні розпізнавати злість у самих себе за поведінковими проявами, тобто постфактум. Реальна демонстрація злості насильством та агресією насамперед пов'язана із вживанням підлітками алкоголю та наркотичних засобів. Найчастіше злість стає детермінантою фізичного насильства в школі та на вулиці. Припускаємо, що саме в цих місцях ситуативна диспозиція чинників, з одного боку, нівелює стримуючі фактори насильства, з іншого боку, перебування в цих місцях передбачає наявність складних соціальних відносин з іншими дітьми, що здатні спровокувати злість. Демонстрація злості через прагнення доминувати може виявитися гіпотетичною і бути спростованою в реальній життєвій ситуації через низку нездоланних перешкод.

Ключові слова: насильство, фізичне насильство, ситуація насильства, прояви насильства, емоції, злість, підлітки, соціологія насильства, мікросоціологія насильства.

The article attempts to analyze anger as an emotional component of the dynamics of a violent situation. We paid special attention to the study of anger as a determinant of physical violence among adolescents. Situations of violence are always accompanied by too strong emotions of tension, anger and fear, which create a certain emotional field of violence. Emotions, being the main tools for assessing the situation, in cases of adversity form a willingness to defend themselves. Physical violence is full of anger and fear, which change each other and with the rest turn into a powerful emotional tension that determines the dynamics of violence. The article outlines the importance of anger in a situation of violent manifestations and its ability to include manifestations of physical violence in social interaction.

Given that the most spontaneous, ill-considered, rapid violent reactions of adolescents are necessary to help in situations of frustration and fear, in November 2020 – December 2021 we conducted an empirical study of adolescents using Google Forms. The total sample size was 998 adolescents aged 12-17 years.

Our study of the role of emotions of anger in situations of violence among adolescents has led to some conclusions. Anger in adolescents is manifested in relation to others mainly by verbal aggression. According to the results of the study, we can assume that adolescents are more likely to recognize anger in themselves by behavioral manifestations, that is post facto. The real demonstration of anger through violence and aggression is primarily related to the use of alcohol and drugs by adolescents. Anger is often the determinant of physical violence at school and on the street. We assume that in these places the situational disposition of factors on the one hand eliminates the deterrents of violence, and on the other hand being in these places implies the presence of complex social relationships with other children that can provoke anger. Demonstrating anger through the desire to dominate can be hypothetical and be refuted in a real life situation due to a number of insurmountable obstacles.

Key words: violence, physical violence, situation of violence, manifestations of violence, emotions, anger, teenagers, sociology of violence, microsociology of violence.

УДК 316.014.624.226
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.33.4>

Орос О.Б.

к.соціол.н.,
доцент кафедри соціології
та соціальної роботи
ДВНЗ «Ужгородський національний
університет»

Вступ. В умовах стрімких соціальних трансформацій, коли швидко змінюються умови та правила соціальної взаємодії та соціальної ефективності, особливо гостро постає питання безпеки в широкому та вузькому розумінні. Ідентифікація та вивчення потенційних загроз, серед яких найбільш явними є агресія

та насильство, надзвичайно актуальні в умовах сьогодення. Особливо актуальним питанням залишається вивчення емоцій насильства, що може наблизити нас до розуміння динаміки насильницької взаємодії, дасть змогу прогнозувати і попереджати прояви насильства та його негативні наслідки.

Дослідження емоційної складової частини ситуацій насильства можемо знайти у працях Дж. Каца, Р. Колінза, А. Бандури, А. Басса, Е. Руланна, П. Екмана, Д. Гроссмана, І. Гофмана, В.М. Кудрявцева, Д. Олвеуса, К.А. Доджа, Л. Берковіца, С. Фешбаха та ін.

Мета статті – проаналізувати роль злості як емоційного компонента та детермінанти насильницьких ситуацій, зокрема в підлітковому віці.

Насильство на мікрорівні визначається як свідомий вплив на особу поза її волею, що призводить до певних втрат. Фізичне насильство ідентифікується як застосування фізичної сили з метою завдання шкоди [1]. Ситуації насильства завжди супроводжуються занадто сильними емоціями напруги та страху, які створюють певне емоційне поле насильства, адже насильство проти інших людей є досить складним для відтворення в реальній ситуації. Можливість відтворення ситуації із прямим застосуванням насильства передбачає подолання конфронтаційної напруги і втягнення опонента в ритм насильства через перетворення його на жертву [2]. Особливої уваги потребує саме динаміка ситуації як короткочасних зіткнень людей, які заряджені певним досвідом та відповідними емоціями, які є наслідками їх залучення в ланцюжки попередніх зіткнень [3]. Соціологічне дослідження емоцій ґрунтується на розумінні емоцій як феномена, яким індивіди здатні здійснювати маніпулювання та управління з метою дотримання соціальних норм та регулювання своїх відносин з іншими людьми [4]. А. Хохшільд вважає, що емоції в біологічному сенсі схожі на інші відчуття. Їх основне завдання – інформувати нас про те, що відбувається навколо і підготувати до дій. Проте дослідниця акцентує, що емоції пов'язані зі специфікою власного сприйняття ситуації та її контексту [5]. Один із найвідоміших у світі дослідників емоційної сфери П. Екман стверджує, що «емоція – це особливий тип автоматичної оцінки, що містить відбиток еволюційного та індивідуального минулого. В процесі оцінки ми відчуваємо, що відбувається щось важливе для нашого благополуччя. Фізіологічні зміни та емоційні реакції взаємодіють із поточною ситуацією» [6]. Кожна ситуація, яка супроводжується інтенсивними емоційними переживаннями, здатна здійснити значний вплив на соціалізацію індивіда та його поведінку.

Компонентом насильницьких ситуацій завжди є інтенсивні емоції, які суттєво впливають на динаміку ситуації: злість та страх. У ситуації, яка несе реальну загрозу життю чи здоров'ю людини, страх, тривога та злість будуть автоматичними, природними, очікуваними. «Емоції виникають для того, щоб підго-

тувати нас до швидких реакцій в умовах ситуацій, що стосуються нашого благополуччя» [7].

Аналізуючи проблему мобінгу як тривалого систематичного насильницького цькування, Е. Руланн визначає «поведінку як функцію, що залежить від взаємодії перемінних особистості і контексту або середовища» [8]. Емоції, які супроводжують насильницькі дії, є реакціями на ситуації чи таку композицію елементів ситуації та динаміку, що загрожують благополуччю. Соціологічний аналіз емоцій насильства не зводиться до розуміння сильної емоції як причини насильства. Дослідження емоційних реакцій у контексті ситуацій із проявами насильства можливе в двох основних позиціях щодо самої ситуації насильства: по-перше, емоції як ключові детермінанти насильства; по-друге, емоції як ключовий компонент динаміки насильницької ситуації. У першому випадку особливу увагу варто приділити ідентифікації причин та обставин, за яких емоції злості, страху та напруги здатні включити в соціальну взаємодію прояви фізичного насильства. Спроби пояснити їх можемо знайти в етологічній концепції, теорії фрустрації та теорії соціального научіння.

Злість вважається найнебезпечнішою та найбільш асоціальною емоційною реакцією. Саме реакція злості є основним підґрунтям для протиправних насильницьких дій. Реакція злості покладена в основу детермінації агресії та насильства більшості концептуальних схем цих явищ. А. Басс виділив злість як емоційний компонент агресії та насильства поряд із когнітивним (ворожість) та поведінковим (власне агресія як мотивоване нанесення шкоди іншому) [9]. Л. Берковіц вважає гнів невід'ємним компонентом фрустрації, наслідком якої є агресія, насильство [10]. Реакція люті та злості є основою експресивної агресії в концепції С. Фешбаха, який також виділяє ворожу агресію та інструментальну. Інструментальна агресія своєю чергою може реалізуватися для досягнення певної мети [11]. Здебільшого вона збігається з «насильством за завданням», яке є професійним інструментом впливу військових та правоохоронців.

У концепції емоцій П. Екмана визначено такі детермінанти злості: створення перепон для завершення певної дії; розчарування, загроза фізичному чи психічному благополуччю (здоров'ю), емоція злості в іншій людині, яку вдалося розпізнати; виправдання переконань, вчинків чи визначень, які мають для індивіда образливий характер [12]. Проте низка дослідників у результаті проведених наукових розвідок стверджують, що здебільшого насильство супроводжується емоцією страху. Соціологічні та психологічні дослідження військового насильства довели, що основною емоцією, яка супроводжує насильство, є страх. Мікросоці-

ологічний аналіз військового насильства дозволяє виділити страх як основний його компонент. Це підтверджено низкою досліджень, які свідчать про страх як перепону на шляху до виконання бойових цілей [13]. Очевидно, що сильна емоція не завжди дозволяє людині чітко усвідомлювати те, що відбувається. Д. Гроссман говорить про тунельний зір та тунельний слух у військових під час ситуації насильства [14]. Більше того, люди не завжди здатні ідентифікувати свої емоції. Це також пов'язано зі змішаними емоційними станами, що характеризуються симбіозом злості, страху, огиди, які дуже швидко змінюють одна одну.

Злість – одна із найбільш активних емоцій, тобто здебільшого особа, що відчуває гнів, активно проявляє його певними діями щодо іншої особи (психологічне та фізичне насильство) або ж направляє на інші предмети (символічне насильство). Злість є природним індикатором неблагополуччя, що потребує реакції у формі усунення об'єкта, що є перешкодою на шляху до благополуччя. У процесі соціальної інтеракції емоційну напругу може викликати будь-який ситуативний фактор, а негативні характеристики та незадоволення взаємодією приписується партнеру інтеракції.

Найбільш спонтанні, необдумані, швидкі жорстокі реакції насильства притаманні підліткам як необхідна допомога у ситуаціях фрустрації та страху. Імпульсивні акти насильства, в основі яких лежать потужні емоції страху (жаху) та злості (люті) автори концепції «коло насильства» вважають найбільш небезпечними, бо містять механізм реакції на небезпечну травматичну ситуацію [15].

У більшості конфліктних ситуацій, зокрема в підлітковому віці, для формування і динаміки яких злість є основною емоцією, домінуючим інструментом взаємодії є вербальна агресія [16]. Проте найбільш інтенсивні емоції притаманні саме фізичному насильству. Фізичне насильство насичене злістю та страхом, що змінюють один одного і з рештою перетворюються на потужну емоційну напругу, що визначає динаміку насильства.

Прояви агресії та насильницьких проявів є сутнісними характеристиками більшості притаманних підліткам поведінкових реакцій. Саме тому в листопаді 2020 – січні 2021 р. нами проведено опитування підлітків із використанням Google Forms. Для формування вибірки анкету було розміщено на сторінках соціальної мережі «Facebook», а також у групах учнів старших класів Viber зі зверненням від дослідника. У нашому дослідженні використано метод вибірки керованої респондентами (RDS). Первинні респонденти, рекрутинг яких здійснювався представниками закладів освіти – вчителями старших класів (10 осіб) та студентами перших курсів та учнями старших

класів (30 осіб), які самі відповідали на запитання і зверталися до друзів із проханням відповідати на запитання анкети, тобто одночасно виступали і респондентами, і рекрутерами. Вторинні респонденти – діти підліткового віку 12-17 р. Анкета складається з трьох блоків: соціально-демографічний блок та проблемні блоки, які орієнтовані на виявлення складових ситуацій насильства та агресії серед підлітків. Дані оброблено за допомогою програми SPSS 22. Для статистичного аналізу використовувався метод кореляційного аналізу Пірсона. Загальний розмір вибірки становив 998 підлітків 12-17 років. 54,6% респондентів проживають у селі, 9,6 % у районному центрі, 15,6 % у Мукачеве та 20,2% в Ужгороді, (які є найбільшими містами області). Серед опитаних – 37,8% хлопців та 62,2% дівчат. Віковий розподіл респондентів такий: 17 р. – 33,2%; 16 р. – 17,8%; 15 р. – 15%; 14 р. – 15%; 13 р. – 10,7%; 12 р. – 8,2%.

У нашому дослідженні ми намагалися уточнити роль злості в ситуаціях насильства серед підлітків, бо саме ця вікова категорія через складну за своєю суттю кризу, що має фізіологічний, психічний та соціальний характер, вважається найбільш схильною до негативних емоційних переживань злості, що проявляються в низці притаманних цьому віку поведінкових реакцій. Ми намагалися з'ясувати рівень та специфіку активних проявів щодо інших осіб у момент охоплення емоцією, яку підліток визначає як злість. Із цією метою підліткам було поставлено запитання «Що найчастіше застосовуєш проти інших осіб, коли злий?». Аналіз відповідей на питання може включати три інтерпретаційні складники: по-перше, варто врахувати здатність підлітка до ідентифікації емоції злості як причини насильницьких поведінкових проявів, чи підліток пояснює прояви насильства емоцією злості постфактум. По-друге, підліток, відповідаючи на запитання, може інтерпретувати злість як доволі вагому підставу для насильницьких дій. По-третє, ствердну відповідь респондента можна інтерпретувати як уявлення про власну здатність до насильства як прояву злості, що в реальній ситуації може виявитися хибним.

Уточнити роль злості як причини насильства серед підлітків та частково уникнути ймовірних пасток інтерпретації питання можемо, проаналізувавши кореляційні зв'язки з частотою участі підлітків у бійках, ролями підлітків у насильницьких ситуаціях, вказаними причинами проявів насильства та місцем найчастішого відтворення бійок. Тільки 36% опитаних підлітків вказали, що здебільшого їх злість ніяк не проявляється щодо інших. 64% підлітків вказали, що демонструють злість щодо інших агресією (переважно вербальною) та насильством. Отримані відповіді розподілилися

таким чином: 51,9% – крики; 0,9% – погрози; 7,5% – удари; 3,3% – стусани. Поведінкові прояви злості очікувано відрізняються за статтевою ознакою ($r=0,145$; $p<0,01$). Для хлопців більш характерними проявами злості є удари та стусани, тобто фізичне насильство, дівчатам більш притаманні такі поведінкові прояви, як крики, а також відсутність практики демонстрації злості через фізичне насильство та активну вербальну агресію (Таблиця 1).

Фокусом соціології щодо аналізу проблеми емоційного складника насильства є прояви емоцій щодо інших осіб, а також їх вплив та значення в ситуації насильницької взаємодії. Перевірити реальність демонстрації проявів злості насильством можна за допомогою аналізу корелятивних зв'язків між частотою участі підлітків у бійках та проявами злості щодо інших ($r=0,349$; $p<0,01$). З таблиці 2 видно, що підлітки, які менше контролюють насильницькі прояви злості, частіше потрапляють у бійки.

Інтенсивність афективного переживання та емоційна перевага учасника інтеракції визначають роль учасника насильства. Наше дослідження виявило корелятивний зв'язок між роллю підлітка в бійках та поведінковими реакціями, що демонструють злість ($r=0,184$; $p<0,01$). У Таблиці 3 вказано, що серед підлітків, які вибирають інструментом проявів злості удари, найбільше активних учасників, але майже така ж їх кількість серед респондентів, які вибрали відповідь «нічого», та в 2,5 раза більше тих, що проявами злості вибрав крики. Варто зауважити, що для підлітків емоція злості все ж більше пов'язана з активною вербальною агресією, яка проявляється підлітками, що переважно виконують всі ролі в ситуаціях насильства або ж не беруть у них участі взагалі. Найчастіше криками проявляється злість

у підлітків, що вказали свою роль «спостерігач» та «активний учасник».

Результати нашого дослідження продемонстрували наявність значимих корелятивних зв'язків між деякими причинами проявів фізичного насильства підлітками та проявами злості щодо інших (Таблиця 4).

З таблиці 4 видно, що зв'язок між причинами фізичного насильства, вказаними підлітками (окрім нападу), та проявами злості переважно обернений. Респонденти, що вказали згадані 7 причин застосування фізичного насильства, в ситуації виникнення емоційної напруги злості вказали прояви фізичного насильства (удари, стусани, погрози). Підлітки, які вказали, що причиною фізичного насильства є напад, серед можливих проявів злості проти інших осіб переважно обрали відповідь «нічого». Очевидно, що ключовим компонентом насильства є емоція злості нападника. Підлітки, які ілюструють готовність застосовувати фізичне насильство виключно як легітимну відповідь на загрозу, здатні уникати демонстрації злості насильством та агресією. Злість як емоційне забарвлення інтеракції залежить від ефекту фрустрації, якому передують інтерпретація дій партнера та вплив ситуативних факторів (середовищних, фізіологічних, соціальних). Подальшого детального аналізу потребують результати дослідження, що свідчать про злість як достатню підставу легітимізації насильства.

Частково знайти відповідь на питання «Які середовищні чинники супроводжують прояви злості?» можемо, звернувши увагу на зв'язок проявів злості з місцем, де найчастіше відбуваються бійки ($r=0,160$; $p<0,01$), детальніше в таблиці 5.

За результатами нашого дослідження фізичним прямим насильством (ударами,

Таблиця 1

Відсотковий розподіл поведінкових проявів злості за статтю

Стать	Як щодо інших найчастіше проявляється твоя злість? (у %)					
	Удари	Стусани	Погрози	Крики	Нічого	Загалом
чоловіча	5,1	2	0,5	15,6	14,5	37,7
жіноча	2,4	1,3	0,4	36,3	21,3	61,7
Загалом	7,5	3,3	0,9	51,9	35,8	100

Таблиця 2

Зв'язок проявів злості щодо інших людей із частотою участі підлітків у бійках

Частота участі підлітків у бійках	Як щодо інших найчастіше проявляється твоя злість? (у %)				
	удари	стусани	погрози	крики	нічого
кожен день	1	0,4	0	0,8	0,3
кілька разів на тиждень	1	0,2	0	2	1,3
кілька разів на місяць	2,1	0,6	0	5	1,4
один чи два рази на рік	2,9	1,6	0,4	20,7	13,8
ніколи	0,5	0,5	0,5	23,4	19
Загалом	7,5	3,3	0,9	51,9	36

Таблиця 3

Зв'язок проявів злості щодо інших людей із роллю підлітка під час бійки

Роль під час бійки	Як щодо інших найчастіше проявляється твоя злість? (у %)				
	Удари	Стусани	Погрози	Крики	Нічого
Активний учасник	4	1,3	0	10,3	4,4
Спостерігач	2,9	1,8	0,3	33,1	25,9
Жертва	0,6	0,1	0	2,7	1,2
Не беру участі	0	0,1	0,6	5,8	4,3
Загалом	7,5	3,3	0,9	51,9	36

Таблиця 4

Кореляційний зв'язок між причинами застосування фізичного насильства та проявами злості підлітків

Прояви злості	Причини застосування фізичного насильства							
	напад	вимагання	дурість	алкогольне сп'яніння	наркотичне сп'яніння	злість	прийнято серед друзів	хочу бути головним
	,138**	-,087**	-,090**	-,236**	-,140**	-,096**	-,095**	-,139**

Таблиця 5

Відсотковий розподіл між пріоритетним місцем події фізичного насильства та проявами злості підлітків

Місце найчастішого відтворення бійок	Як щодо інших найчастіше проявляється твоя злість? (у %)					
	удари	стусани	погрози	крики	нічого	загалом
вдома	0,2	0,5	0	2,1	0,8	3,6
у школі	2,8	1,6	0,2	14,9	8,3	27,8
на вулиці	2,8	0,8	0,7	19,5	10,9	34,7
в інших місцях	1,7	0,5	0	15,4	15,8	33,3
Загалом	7,5	3,3	0,9	51,9	35,8	100

стусанами) підлітків щодо інших емоція злості найчастіше проявляється у школі (4,4%) та на вулиці (3,6%). Крики як прояви злості найчастіше демонструються підлітками на вулиці (19,5%), у школі (14,9%), а також в інших місцях (15,4%). У межах концепції соціального наування А. Бандури взірці для наслідування діти засвоюють як від найближчого соціального оточення, так і з інших джерел, у сучасному суспільстві – це мережа Інтернет [17]. У психологічній на соціологічній літературі емпіричним шляхом доведено вплив агресії в сюжетах ЗМІ та мережі Інтернет на формування насильницької та агресивної поведінки в дітей та дорослих [18]. У результаті нашого дослідження також виявлено значимий корелятивний зв'язок між контентом, якому надають перевагу підлітки в мережі Інтернет та проявами злості щодо інших ($r=0,122$; $p<0,01$). Серед 7,5% підлітків, які проявляють злість фізичним насильством щодо інших, 1% дивиться бійки, 1% – приколи, 0,4% – комедії, 0,5% – мультики, 0,7% – фантастику, 2% – блогерів, 0% – летсплей, 0,3% – аніме, 0,1% – анбоксінг, 1,5% – інше. Разом із тим 51,9% підлітків, які вказали, що злість щодо інших проявляється криками (психологічним

насильством), надають перевагу такому Інтернет-контенту: 1,8% – бійки, 4,4% – приколи, 9,4% – комедії, 5% – мультики, 4% – фантастика, 13,5% – блоги, 0,4% – летсплей, 2,1% – аніме, 0,4% – анбоксінг, 10,9% – інше. 35,8% підлітків, які вказали, що найчастіше не проявляють злість щодо інших, в Інтернеті дивляться бійки (0,9%), приколи (2%), комедії (5,6%), мультики (2,2%), фантастику (2,8%), блогерів (6,9%), летсплей (1,1%), аніме (3,2%), 0% анбоксінг, інше (11,1%).

Висновки. За результатами емпіричного дослідження щодо ролі емоції злості в ситуаціях насильства серед підлітків ми з'ясували, що злість переважно проявляється щодо інших вербальною агресією. За результатами дослідження можемо припустити, що підлітки скоріше за все схильні розпізнавати злість у самих себе за поведінковими проявами, тобто пострафактом. Реальна демонстрація злості насильством та агресією насамперед пов'язана із вживанням підлітками алкоголю та наркотичних засобів. Найчастіше злість стає детермінантою фізичного насильства в школі та на вулиці. Припускаємо, що саме в цих місцях ситуативна диспозиція чинників, з одного

боку, нівелюють стримуючі фактори насильства, з іншого боку, перебування в цих місцях передбачає наявність складних соціальних відносин з іншими дітьми, що здатні спровокувати злість. Демонстрація злості через прагнення домінувати може виявитися гіпотетичною і бути спростованою в реальній життєвій ситуації через низку нездоланих перешкод.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Орос О.Б. Феномен насильства у соціології. *Габітус*. 2019. Випуск 9. С. 13–17. <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2019.9.2>.
2. Randall Collins. *Violence: A Micro-sociological Theory*. Princeton University Press. 2008. 584 p.
3. Collins R. *Interaction Ritual Chains*. Princeton: Princeton University Press, 2004. <https://doi.org/10.1515/9781400851744>.
4. Харрис С. Приглашение в социологию эмоций: учебник / пер. с англ. О.А. Симоновой. Москва : Изд. дом Высшей школы экономики, 2020. 224 с.
5. Hochschild A.R. *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling*. Berkeley: University of California Press, 1983. 323 с.
6. Ekman P. *Telling Lies: Clues to Deceit in the Marketplace, Politics, and Marriage*. New York: Norton. 1985.
7. Ekman P., Friesen W. *Unmasking the Face*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall. 1975.
8. Руланн Э. Как остановить травлю в школе: психология моббинга. Москва : Генезис, 2012. 264 с.
9. Buss A. *The psychology of aggression*. NY: Willy, 1961.
10. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. Санкт-Петербург : Прайм-Еврознак, 2001. 512 с.
11. Хекхаузен Х. *Мотивация и деятельность*. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 860 с.
12. Экман П. *Психология эмоций: я знаю, что ты чувствуешь*. Санкт-Петербург : Питер, 2021. 336 с.
13. Marshall M. "Four Hundred Rabbits: An Anthropological View of Ethanol as a Disinhibitor." In *Alcohol and Disinhibition: Nature and Meaning of the Link*, edited by R. Room and G. Collins. NIAAA Research Monograph No. 12. Rockville, Md.: U.S. Department of Health and Human Services. 1983.
14. Grossman D. *On Combat: The Psychology and Physiology of Deadly Combat in War and Peace*. Belleville, Ill.: PPTC Research Publications. 2004.
15. Steiner H., Silverman M., Karnik N., et al. Psychopathology, trauma and delinquency: subtypes of aggression and their relevance for understanding young offenders. *Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health*. Vol. 21. № 5. P. 1–11. 2011. doi:10.1186/1753-2000-5-21.
16. Орос О.Б. Мікросоціологія насильства та агресії за участю підлітків. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2021. Випуск 90. С. 29–38.
17. Bandura A, Walters RH. Adolescent aggression; a study of the influence of child-training practices and family interrelationships. New York: Ronald Press 1959. 475 p.
18. Huesmann, L.R., Moise, J. (1996). Media violence; A demonstrated public threat to children. *Harvard Mental Health Letter*, Vol. 12.